

ДО 65-Ї РІЧНИЦІ КОМУНІСТИЧНОГО ЗЛОЧИНУ (ЧЕРВЕНЬ 1941 Р.)

Найтяжча сторінка історії України ХХ ст. – це період її підневільного перебування у складі СРСР. Більшовицький режим, що встановився внаслідок жовтневого перевороту 1917 р., від перших днів свого існування утверджувався з допомогою масового терору проти власної інтелектуальної еліти та геноциду проти окремих «непокірних» народів багатонаціональної імперії. Потенційними «ворогами радянської влади» одразу було визначено інтелігенцію, духовенство, заможних селян, а також громадян, які побували за кордоном чи просто мали там родичів, могли довідатися правду про життя в інших країнах. Передвоєнні хвилі масового знищення своїх же громадян влада намагалась приховати, розстрілюючи після кожної чергової акції її свідків та виконавців.

Саме так усе й відбувалось у Західній Україні, приєднаній до СРСР за угодою Молотова–Ріббентропа у «золотому вересні» 1939 р. Пов'язані зі вторгненням Червоної армії та встановленням режиму події, які в народній інтерпретації отримали назву періоду «перших советів», мали свій трагічний фінал у червні–липні 1941 р. під час панічного відступу більшовиків під ударами гітлерівської Німеччини.

Уже від осені 1939 р. розпочалися репресії супроти української еліти та свідомого українського громадянства. Спочатку поволі, а потім, у першій половині 1941 р., зі щораз більшою силою розкручувався маховик терору, який мав перетворити мешканців Західної України на безликих, заляканих рабів нової Російської імперії. Уже до липня 1940 р. у східні регіони імперії звідси було депортовано понад 100 тис. польських біженців¹, 137 тис. лісників та осадників². Лише зі Львівщини було виселено за межі України понад 150 тис. селян із «особливих зон» – прикордонних та відведених під Яворівський полігон³. Серед депортованих у цей період, крім українців, була значна частина поляків та євреїв. Більшість із них скерували до непридатних для життя місцевостей Сибіру й Заполяр'я.

¹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. / Відп. Ред. Ю. Сливка. – Львів, 1996. – Т. I. – С. 108, 109.

² Там само. – С. 124–126.

³ Там само. – С. 94–96.

Також від 1939 р. влада розгорнула арешти української політичної та культурної еліти. Були репресовані українські посли, сенатори, правники, громадські діячі, керівники національних товариств, установ, кооперативів. Їхні арешти супроводжувала депортація родин. Виконували репресивні заходи структури НКВД.

У квітні–травні 1940 р., за рішенням Політбюро ЦК КПРС від 5.03.1940 р.⁴, одночасно з польськими інтернованими офіцерами Осташкова, Козельська і Старобельська, у в'язницях Західної України були розстріляні без висунення звинувачень 3435 політв'язнів різних національностей – «ворогів радянської влади». Їхні імена стали відомі лише у роки незалежності, проте місць поховань ще й досі не встановлено. Підтверджує виконання цієї акції звіт керівника КГБ СРСР Шелєпіна секретарю ЦК КПРС Хрущову від 1956 р.⁵ 13.04.1940 р. родини розстріляних були депортовані до Казахстану.

Ретельно продуманий процес нищення української державницької стихії був раптово перерваний початком німецько-радянської війни. В умовах поразок і загального відступу, агонізуючи, режим хотів максимально надолужити недовершене.

Станом на 10.06.1941 р. в 63 в'язницях України, при ліміті у 30753 місця, перебували 72768 осіб. Зокрема, у Львівській області (разом з тодішньою Дрогобицькою) – 8852 особи, у Тернопільській – 3678, у Івано-Франківській – 3017, разом – 15547 осіб⁶. Тюрми західноукраїнських міст були заповнені тисячами українців, чия національну свідомість і патріотизм влада вважала небезпечними для себе. У перші ж дні війни почалися нові повальні облави й арешти.

Згідно з чиною інструкцією, з початком бойових дій, який підпадав під визначення «надзвичайного стану», усі в'язні, що були засуджені на смерть або до тривалих термінів ув'язнення, підлягали, як «особливо небезпечні», «евакуації по І категорії» – негайному розстрілу. В'язниці взялися до виконання інструкції.

Щодня з камер викликали за нашвидкуруч складеними списками політв'язнів і виводили на розстріл – у підвали або просто на подвір'я. Закопували там же. Для маскуванню цілодобово працювали двигуни бульдозерів та іншої техніки, які, однак, не могли заглушити стрілянини й передсмертних зойків жертв.

⁴ *Постановление ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 г. // Поклик сумління. – Львів, 1993. – № 15.*

⁵ *Listy Katynskiej ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie. – Warszawa, 1994. – С. VI.*

⁶ *Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 9413. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 185–189.*

СПИСОК В'ЯЗНИЙ № 4 ЛЬВІВ

м. Львів

26.06.1941

Прізвище і ім'я	Рік народження	Стать	Спеціальність	Посада
ФІЛИП Іван Іванович	1871	✓	54-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Володимир Іванович	1875	✓	54-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Григорій Іванович	1872	✓	58-2-II	вспомогат.
КОСІК Юрій Васильович	1915	✓	54-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Андрійович	1895	✓	54-2-10-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Ярослав Васильович	1916	✓	54-2-II	вспомогат.
СІМЕОНОВІЧ Володимир Григорійович	1916	✓	58-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1922	✓	54-6	вспомогат.
СІМЕОНОВІЧ Іван Іванович	1905	✓	54-6	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Петрович	1924	✓	54-2-III	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1907	✓	54-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1914	✓	54-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1920	✓	54-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1904	✓	58-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1913	✓	54-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1921	✓	54-2-10	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1888	✓	54-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1919	✓	58-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1899	✓	58-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1904	✓	58-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1911	✓	54-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1901	✓	54-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1899	✓	54-2-10-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1921	✓	54-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1909	✓	54-2-II	вспомогат.
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1907	✓	54-2-II	вспомогат.

Один із «розстрільних» списків в'язниці № 4 (Бригідки), м. Львів.
26.06.1941 р.

24.06.1941 р. начальник тюремного відділу УНКВД Львівської області лейтенант держбезпеки Лерман звітував начальникові УНКВД по Львівській області капітану міліції Дятлову лише за трьома львівськими в'язнями (№ 1 – на Лонцького, № 2 – на Замарстинівській та № 4 – «Бригідки») про розстріл 1808 осіб із 2239 запланованих, етапування 148 осіб із 585. Було звільнено 414 осіб – кримінальних злочинців – і ще 305 залишено у в'язниці «за тяжкі злочини». Лерман скаржився на велику кількість неоформлених в'язнів і просив щодо них вказівок⁷. Тим часом число в'язнів, які підлягали евакуації на Схід, ставало все більшим, а наявного транспорту не вистачало. Оскільки блискавичне наближення фронту не давало часу на вивезення арештантів у безкраї простори Євразії, радянські окупанти ухвалили рішення про негайне фізичне знищення на місцях усіх без винятку політичних ув'язнених і звільнення кримінальних.

Наведімо повністю один із документів цього періоду:

«Совершенно секретно

Народному комиссару внутренних дел СССР тов. Берия

Дальнейший вывоз заключенных из тюрем прифронтовой полосы, как вновь арестованных после проведенной эвакуации тюрем, так и в порядке расширения зоны эвакуации, считаем нецелесообразным, ввиду крайнего переполнения тыловых тюрем.

Необходимо предоставить начальникам УНКГБ и УНКВД (совместно), в каждом отдельном случае, по согласованию с военным командованием решать вопрос о разгрузке тюрьмы от заключенных в следующем порядке:

1. Вывозу в тыл подлежат только подследственные заключенные, в отношении которых дальнейшее следствие необходимо для раскрытия диверсионных, шпионских и террористических организаций и агентуры врага.

2. Женщин с детьми при них, беременных и несовершеннолетних, за исключением диверсантов, шпионов, бандитов и т.п. особо опасных – освобождать.

3. Всех осужденных по Указам Президиума Верховного Совета СССР от 26.6, 10.8 и 28.12 – 1940 г. и 9.4 с.г., а также тех осужденных за бытовые, служебные и другие маловажные преступления, или подследственных по делам о таких преступлениях, которые не

⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У двох книгах. – Київ, 1994. – Кн. 2. – С. 228–229.

являются социально опасными, использовать организованно на работах оборонного характера по указанию военного командования, с досрочным освобождением в момент эвакуации охраны тюрьмы.

4. Ко всем остальным заключенным (в том числе дезертирам) применять ВМН – расстрел.

Просим Ваших указаний.

Зам. народного комиссара Внутренних Дел СССР (Чернышов).

Начальник тюремного управления (Никольский)

“4” июля 1941 г.»⁸.

* * *

Схвальна відповідь на цей документ не забарилася. Телефонном в усі обласні та районні каральні органи було передано відповідне розпорядження. У Львівській області воно називалося санкцією Прокурора області від 26 червня 1941 р.

Про виконання цього розпорядження красномовно свідчать «цілком таємні» спецповідомлення та доповідні записки – звіти тюремників та відповідальних працівників НКВД. Пропонуємо уривки з кількох таких документів:

1. «22 июня с.г. около 14.00 часов тюрьма № 1 гор. Луцка была подвергнута бомбардировке вражескими самолетами. Было сброшено 11 бомб, и одной из них был полностью разрушен приврат, при этом были убиты надзиратель Дидык, нач. хоз. Тюрьмы Бондаренко и его жена [...] По окончанию бомбардировки заключенными, около 2000 человек, был поднят бунт, во время которого ими были взломаны двери камер, склады тюрьмы, где находились топоры, бритвы и др. режущие предметы. Вооружившись этими предметами, заключенные разрушили в прогулочном дворе вышку, часть из них пыталась бежать через приврат. Подразделением конвойной части заключенные были остановлены и предупреждены, что в случае попытки бежать они будут расстреляны. Несмотря на это предупреждение, отдельные заключенные пытались бежать и тут-же были расстреляны.

До 9.00 часов 23.06.41 г. заключенные пробыли в прогулочном дворе и затем водворены обратно в корпус тюрьмы. До бунта приговора на 73 заключенных осужденных к ВМН были приведены в исполнение. В 12.00 часов 23.06 по распоряжению начальника тов. СТАНА заключенные были выведены обратно на прогулочный двор и из всех заключенных были отобраны 14 человек, осужденных по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 26.06.40 г. 30 чело-

⁸ ГАРФ. – Ф. 9413. – Оп. 16. – Спр. 9. – Арк. 66–67.

век, осужденных по бытовым статьям УК и 40 человек малолеток. Указники и бытовики в количестве 44 человек были освобождены, а малолетки водворены обратно в камеры. После отбора 84 указанных заключенных начальником 2-го отдела УНКГБ тов. Гончаровым, сотрудником УНКГБ дворкиным, Начальником Тюремного отделения НКВД тов. Станом при участии других сотрудников НКГБ и НКВД, оставшиеся на прогулочном дворе около 2000 заключенных были расстреляны. Весь учетный материал и личные дела заключенных сожжены. Ценности, финансовые документы, штампы, печати, журналы учета заключенных и другие документы Зам. Нач. тюрьмы тов. Лескиным перевезены в Киев [...] Нач[альник] тюремного упр[авления] НКВД УССР

Капитан госбезопасности Филиппов № 85426 28 июня 1941 г.»⁹.

2. «Как сообщил в 8.00 час. 28.6.41 г. сотрудник Тюремного Управления НКВД УССР, командированный в тюрьмы Ровенской области, т. Бевзюк по телефону, из тюрьмы № 3 г. Острог эвакуировать заключенных ввиду сильной бомбардировки не удалось. Заключенные в количестве 77 человек расстреляны, трупы зарыты [...] Зам. нач. тюремного управления НКВД УССР – политрук Демехин. 28 июня 41»¹⁰.

3. «Докладная записка

«Об эвакуации тюрем Западных областей СССР».

Львовская область.

Подготовительная работа к эвакуации и сама эвакуация тюрем началась с 22 июня с.г. В 4-х тюрьмах содержалось 5424 заключенных. В первый же день вторжения немцев в СССР в тюрьмах были исполнены приговора по отношению к 108 заключенным, осужденным к ВМН.

[...] тюрьмами Львовской области было расстреляно 2464 заключенных [...]

Все расстрелянные заключенные погребены в ямах, вырытых в подвалах тюрем, в гор. Злочеве – в саду. [...]

Дрогобычская область

В двух тюрьмах гор. Самбор и Стрий (сведений о тюрьме в гор. Перемышль не имеем) – содержалось 2242 заключенных. Во время эвакуации расстреляно по обеим тюрьмам 1101 заключенных [...]

⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 2. – С. 236–238.

¹⁰ Там само. – С. 236–232.

27 июня при эвакуации в тюрьме гор. Самбор осталось 80 незарытых трупов, на просьбы начальника тюрьмы к руководству Горотдела НКГБ и НКВД оказать ему помощь в зарытии трупов – они ответили категорическим отказом.

Из 143 человек личного состава прибыло – 44 человека. 7 человек конвоируют заключенных.

В тюрьме гор. Самбор – надзиратель Либман при эвакуации застрелился. 3 работника из числа обслуживающего персонала (местные жители) остались в гор. Самборе. Надзиратель Савкун дезертировал. В тюрьме гор. Стрий – 3 человека из местных жителей остались в городе. Об остальных сведений нет.

Станиславская область

Из трех тюрем гор. Станислав, Коломия и Печенежино этапировано 1376 заключенных. В тюрьме гор. Станислав осталось – 647 заключенных. В основном из числа обвиняемых за бытовые преступления. Остальные заключенные расстреляны и освобождены [...]

[...] По всем тюрьмам Западных областей УССР только личный состав тюрем приводил приговоры в исполнение и никакой помощи со стороны НКГБ не было оказано.

Начальник тюремного управления НКВД УССР Капитан госбезопасности Филиппов (підпис)»¹¹.

4. «23–24 июня были приведены в исполнение приговора осужденных к ВМН в тюрьмах Тарнополь, Чертков и Кременец, а в тюрьме Бережан 27 июня [...] Эвакуацию з/к з/к из тюрем Тарнополь, Чертков и Бережан начали 29 июня.

Многую были получены указания от нач. УНКГБ капитана госбезопасности, что эвакуировать только з/к з/к осужденных и следственных по бытовым статьям, а к/р элемент оставить в тюрьмах, вопрос о последних будет решен им.

Для тюрьмы гор. Черткова удалось получить 30 вагонов и 29 июня з/к з/к в количестве 300–350 были погружены и частью отправлены на Гусятин, остальных з/к з/к в количестве 900 чел, к/р элементы остались в тюрьме и 30 июня нач. тюрьмы тов. Левчук [под] своей охраной отправил их пожарным порядком на Каменец-Подольск, Дунаевцы–Жмеринка. В помощь ему дано 27 чел. партактива и один взвод красноармейцев [...] Осужденные за

¹¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 2. – С. 242–245.

бытовые преступления после рассмотрения дел с обл. прокурором были освобождены из-под стражи.

Всего освобождено в тюрьме Тернополя 217 чел., а в гор. Бережаны 59. Передано УНКГБ к/р элемента в тюрьме 560, в тюрьме г. Бережаны 184, подлежало еще передать 48. НКГБ их не забрало. В Черткове 88 передали 23 июня и в Кременце 38 [...] При первом наступлении противника 26–27 июня нач. тюрьмы гор. Кременец РЯБОВ тюрьму оставил без охраны и когда на следующий день возвратился, то тюрьма была открыта и 850 з/к з/к удрали, осталось в тюрьме 159 з/к з/к. Указания об отступлении нач. тюрьмы получил от нач. горотдела НКВД [...] Нач. тюрем. отделения мл. лейтенант (підпис)»¹².

5. «Доношу, что в тюрьме г. Бережаны Тернопольской обл. осталось 48 з/к, не преданных земле, 20 трупов остались в подвале

Жертва в'язниці № 3, м. Золочів, червень 1941 р.

¹² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. — Кн. 2. — С. 250–251.

админ. корпуса тюрьмы не вывезенными и 40 трупов сброшены в реку под мост. В тюрьму г. Тарнополь выброшено 94 з/к з/к.

Выше изложенное получилось вследствие того, что нач. НКГБ тов. Максимов 28.06.41 взял в свое распоряжение 60 з/к, уничтожив их в подвале тюрьмы, а трупы в эту ночь не убрал несмотря на неоднократные напоминания руководства тюрьмы все же машин для вывозки не дал; работники тюрьмы ожидали машины до самого утра. 29.06.41, когда я возвратился с г. Тарнополя в Бережаны и узнал о неубранных трупах, я неоднократно ходил к нач. НКГБ т. Максиму с требованием предоставить машины для вывозения 60 трупов в дневное время в лес, но Максимов мне машины не дал и сказал, чтобы без его распоряжения трупы не вывозились.

Машины в кол. 2-х штук были представлены лишь только в 21 ч. 30 мин. 29.06.41, а в 22 часов г. Бережаны подверглись усиленной интенсивной бомбардировке [немцев], из города власти ушли. Нач. НКГБ т. Максимов оставил свои машины, ушел пешком, к этому времени на 2-х машинах в тюрьме [было] погружено 40 трупов и я дал распоряжение вывезти их в приготовленную яму. Не доезжая [до] ямы 400 м., машины попали под сильную бомбардировку и пул. обстрел. У одной машины был пробит радиатор, легко ранен один надзиратель, машины брошены в 400 м. от ямы, в городе оставаться было невозможно, мы вышли за город и оттуда мною были посланы за машинами с трупами, — нач. тюрьмы тов. Красан и опер. упол. Литвин, чтобы выбросить в яму трупы и забрать из подвала тюрьмы 20 трупов, также отвезти в ту же яму. Нач. тюрьмы тов. Красан моего распоряжения не выполнил, не завез трупы в яму, а выбросил их в реку под мост, и не вывез 20 трупов с подвала, доложив мне о том, что это сделать невозможно ввиду сильной бомбардировки и обстрела с домов, бомбардировку я видел сам, а в отношении обстрела с домов я этого сказать не могу. После этого мы двинулись дальше в село Кузовое в 16 км. от г. Бережаны. Я там предложил тов. Красану вернуться обратно и убрать трупы и в то же время мы связались с г. Тарнополем с тов. Чоботовым, которому была доложена сложившаяся обстановка. Тов. Чоботов дал распоряжение следовать в г. Тарнополь, я несмотря на это предложил Красану в присутствии секретаря горкома партии вернуться убрать трупы, но Красан мне ответил, я буду выполнять распоряжение только лишь нач. УНКВД тов. Чоботова, и мы все направились в г. Тарнополь.

48 з/к остались в подвале, не преданные земле. Нач. НКГБ получил в свое распоряжение 58 чел. 10 чел. успели предать земле.

Все выше изложенное получилось вследствие того, что нач. НКГБ тов. Максимов, нач. гарнизона и секретарь горкома партии не оказали тюрьме должной помощи, а, наоборот, тормозили работу, говорили, что вы, дескать, не торопите нас, мы вам не подчинены, мы отвечаем за тюрьму, а не вы – поэтому не командуйте нами, такие замечания я неоднократно слышал со стороны нач. НКГБ т. Максимова, по вине которого осталось не убрано 20 трупов в подвале тюрьмы и не предано земле 48 з/к.

8.07.41 г. Капитан (підпис)»¹³.

6. «Заключенных на день эвакуации в тюрьме №3 г. Бережаны содержалось 376 человек, из них: Выдано в РО НКГБ 174 человека. Этапировано в Тарнопольскую тюрьму 94 чел. Освобождено по постановлению прокурора 51 чел. – // – РО НКВД 2 чел.

Выдано в РО НКГБ, но не израсходованы 48 чел.

Выше упомянутые 51 человек на освобождение с тюрьмы не освобождены, т. к. нач. РО НКГБ м. лейтенант госбезопасности тов. Максимов, а также прокурор, хотя постановление на освобождение и дал, однако выпускать с тюрьмы не разрешили до тех пор, покауда они не заберут с тюрьмы 48 человек з/к для израсходования. Начальник общей тюрьмы НКВД № 3 г. Бережаны (Красан)»¹⁴.

7. «Для оставшихся з/к вагоны не представлены, в силу чего 3.07 сего года пешим порядком выведено из тюрем Черновцы № 1 и № 2 – 877 чел. заключенных в направлении города К. Подольска под конвоем 154 отд. конв. бат-на войск НКВД при содействии надзора состава тюрем.

Оставшиеся з/к з/к как из первой, так и со второй тюрьмы освобождены осужденные по бытовым статьям, с остатком срока до 1 года, а также все указники (осужд. по указу от 26.06), освобождены также старики, женщины с детьми, за исключением осужденных за к-р. Все осужденные к ВМН расстреляны также в Черновцах. Также расстреляны осужден. и следств. по к/р статьям, больные, которые находились к моменту эвакуации в тюремной больнице, один немецкий летчик и два привезенных раненых при побеге. Все расстреляны по указанию УНКГБ области [...]

Зам. нач. политотд. тюрем. управ. НКВД УССР лейт. г/б Лазаренко. 9.07.41»¹⁵.

¹³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 2. – С. 248–249.

¹⁴ Там само. – С. 252–254.

¹⁵ Там само. – С. 256–257.

8. «Согласно предписания зам. наркома и ваших указаний мной проведено в период с 23.06 по 4.07 в тюрьмах Тарнопольской обл. следующее:

[...] Приведены в исполнение приговоры ВМН, а также освобождены из тюрьмы лица, осужденные по указу от 26.06.41. Согласно указаниям по НКГБ УССР нач. обл. управления Вадис поручил нач. 2-ого отдела тов. Александрову, который пересмотрел дела по к/р преступлениям и забрал из тюрьмы 560 чел. Никаких следов в тюрьме не осталось, все было организовано согласно указаний [...] По тюрьме г. Кременец было так, что там шли бои, вывезти з/к не удалось и з/к [приговоренные] к ВМН и к/р элемент были уничтожены, а остальные освобождены [...]

Ст. инструктор политотдела ТУ НКВД УССР Попереля В. Н. 9.07.1941 г.»¹⁶.

9. «[...] В остальных двух тюрьмах г. Самбора и Стрий задержалось 2242 заключенных. Во время эвакуации по 1-й категории убыло по обеим тюрьмам 1101 человек, освобождено 250 человек, этапировано в вагонах 637 чел. и оставлено в тюрьмах 304 чел. заключенных.

27 июня при эвакуации тюрьмы г. Самбор – осталось 80 незакрытых трупов, на просьбы нач. т-мы к руководству горотдела НКГБ оказать ему помощь в зарытию трупов – ответ был получен отрицательный.

В тюрьме г. Самбор надзиратель Либман при эвакуации застрелился. Три работника из числа обслуживающего персонала местных жителей остались в г. Самборе, надзиратель Савкун дезертировал [...] В тюрьме г. Стрий 2 человека из местных жителей остались в городе – пожарник Гаврилюк и надзиратель Кисиль. Во время эвакуации сбежал шофер тюрьмы г. Стрий Петрачук (из местных жителей).

[...] Из 3-х тюрем г. Станислава, Коломии, Печенежино этапировано вагонами 1376 чел [...] В Станиславе по 1-й категории убыло 1000 человек. По заявлению нач. тюрьмы г. Станислава Гриценко погребение произведено за пределами тюрьмы в вырытой для этой цели яме. Часть 1-й категории погребено на территории тюрьмы в яме. Освобождено Прокурором было 295 чел. Ввиду отсутствия вагонов в тюрьме осталось 647 чел. заключенных из них за к-р преступления 282 [...]

¹⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 2. – С. 259–261.

*Замордовані українські патріоти в урочищі Закладів
біля м. Миколаєва Львівської обл. Червень 1941 р.*

По состоянию на 22/VI – в тюрьме г. Тарнополь содержалось 1790 чел. заключенных. Из этого количества 500 чел. убыло по 1-й категории.

Погребение произведено у вырытых специально для этой цели ямах, однако часть 197 чел. погребены в подвале НКГБ, мелко очень зарыты, операцию проводил нач. УНКГБ.

Из тюрьмы г. Тарнополь этапировано 1008 заключенных пешим порядком до ст. Волочиск, где погружены в вагоны и направлены согласно телеграммы нач. Тюремного Управления НКВД УССР г. Курск. Освобождено инвалидов, указников, осужденных за бытовые и маловажные преступления 217 чел. заключенных. В тюрьме остались больные – туберкулезники. При этапировании заключенных пешим порядком при попытке к совершению побегов 18 заключенных убито [...]

Из тюрьмы г. Дубно по 1-й категории убыло 230 чел., освобождено по бытовым статьям за маловажные преступления и осужденных по Указам 170 человек [...]

Из тюрьмы г. Ковель убыло по 1-й категор. 195 человек. Освобождено за маловажные бытовые преступления 300 человек, на месте осталось 145 чел. которых не успели этапировать.

Из тюрьмы г. Вл.-Волынска убыло по 1-й категории 36 человек, освобождено 15 человек, остальные 280 человек остались в тюрьме не вывезенными [...]

Начальник тюремного управления НКВД УССР капитан госуударствен. безопасности
(Підпис)»¹⁷.

10. «Из тюрьм в г. Черткове заключенные в числе 954 чел. 2-го июля с. г. были выведены в направлении г. Умани. В пути следования группа заключенных ОУН-овцев пыталась учинить бунт и бежать, в связи с чем 123 заключенных – членов ОУН были расстреляны.

20-го июля по прибытию этапа в г. Умань в связи с создавшейся обстановкой на фронте прорвавшиеся немцы находились в 20–30 клм. от Умани, по распоряжению военного прокурора и руководства НКГБ УССР заключенные следственные и осужденные за контр-революционную деятельность в числе 767 были расстреляны, трупы их зарыты...

Зам. Нач. 1 отдела тюр. УПР. НКВД СССР капитан гос. безопасности (Волхонский)»¹⁸.

11. «В тюрьмах №№ 1, 2, 4 гор. Львова расстреляно – 2464, освобождено – 800. Вывезено перебежчиков – 201. Осталось в тюрьмах – 11546 [...] 23/VI – бежало 362, благодаря уходе охраны войск и надзоростава из гор. Львова [...]

Из тюрьмы г. Станислав освобождено 295, расстреляно – 1000, осталось 674 и этапировано 954, из них проследовало через Харьков на Златоуст – 357 заключенных [...]»¹⁹.

12. «23.06.41 г. в 11 часов 30 мин. в тюрьму гор. Луцка прибыла опер. группа работников УНКГБ и УНКВД по Волынской области, начальником которой был капитан Госбезопасности тов. Розов.

Там же около тюрьмы меня вызвал нач. УНКГБ – Капитан Госбезопасности тов. Белоцерковский, который мне приказал выдать опергруппе тов. Розова всех з/к з/к, содержащихся в

¹⁷ ГАРФ. – Ф. 9413. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 147–153.

¹⁸ Там само. – Арк. 1471–172.

¹⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 2. – С. 267–271.

тюрьме гор. Луцка по статьям УК УССР 54-2, 11, и особенно [членов] ОУН. Выясняя подробнее обстановку, мне капитан Госбезопасности т. Розов приказал в течение 20 минут выдать для расстрела всех з/к з/к по 54-2, 11 ввиду того, что противник находится от гор. Луцка в 7 километрах.

Получив такое приказание, я взял с собой нач. тюрьмы Гринева, зам. нач. тюрьмы Лескина и 4 человек дежурных, при входе во двор тюрьмы зам. нач. тюрьмы Лескин струсил заходить в тюрьму, тогда мы все ему Лескину отдали свое оружие, а сами без оружия зашли в тюрьму для подбора з/к з/к.

Отбрали и вывезли на хоз. двор тюрьмы примерно 800 чел., которые немедленно были расстреляны там же на месте вышеупомянутой опергруппой, бойцами роты конвойных войск НКВД и начальствующим и надзирательским составом тюрьмы.

Возвратившись из внутр. тюрьмы, я зам. нач. тюрьмы Лескина возле тюрьмы не застал, а с помощью работников тюрьмы разыскал Лескина за полкилометра от тюрьмы, куда он от трусости убежал спрятаться.

Тогда же я Лескину приказал погрузить на тюремную машину документы и ценности тюрьмы гор. В-Волынск (два полных матраса, но что там было, я точно не знаю) и все документы, лич. дела з/к и ценности тюрьмы гор. Луцк и выехать из гор. Луцка до кирпичных заводов, а в случае отхода, тогда будем направляться дальше. (Все документы тюрьмы гор. Луцк при мне на автомашину погрузили 4 матраца, какие документы там были я точно не помню, но знаю, что лич. дела з/к, карточки № 5 и камерная картотека были погружены на автомашину полностью на все наличие з/к, содержащихся в тюрьме).

Через 20 минут после расстрела з/к тюрьмы мы получили указание, что противник находится не в 7 километрах, а в 25 километрах, и мы немедленно приступили к уборке трупов.

Все трупы 70 с лишним осужденных к ВМН и около 800 подследственных нами закопаны и места на местах нахождения трупов политокеросином и выпалено, а после всего эти все места присыпаны известью. Кроме этого, расстреляно охраной тюрьмы и воинскими частями в окрестностях тюрьмы з/к, пытавшихся бежать из тюрьмы. Для уборки этих трупов по распоряжению Нач. УНКВД, была создана группа с раб. милиции, которая все трупы убрала.

В общем расстреляно в тюрьме и возле тюрьмы около 1000 человек. Оставлено в тюрьме около 1000 человек, большинство из которых обвинялись по бытовым ст.ст. УК УССР.

Розкопки жертв 1941 р. на подвір'ї УНКВД у м. Дрогобичі. 1992 р.

Тюрьму гор. Луцк совместно с командиром роты конвойных войск ст. лейтенантом Фахурдиновым и всем составом работников тюрьмы г. Луцк мы оставили после утери связи с УНКВД воинскими частями 25.06.41 г. в 23 часа 30 мин.

Зам. нач. тюрьмы Лескин, как мне стало известно, за городом не остановился, а прямо уехал в Киев и по дороге на Киев пожег все документы, находящиеся на автомашине тюрьмы г. В-Волынск и Луцк. Чем Лескин руководствовался при уничтожении документов, мне неизвестно. Одновременно отмечаю, что несмотря на то, что Лескин уехал из Луцка самовольно, но наказания за это не понес.

В части тюрьмы гор. Ковель сообщить ничего не могу, так как с Ковелем потеряна связь была 23/VI-41 г.

Нач[альник] тюремного отделения УНКВД по Волынской обл. – сержант госбезопасности (Стан) 3.09.41 г.»²⁰.

²⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 2. – С. 271–274.

* * *

У січні 1942 р. заступник начальника 1-го відділу тюремного управління НКВД СРСР капітан держбезпеки Волхонський підписав зведену «Довідку про кількість в'язнів, які вибули в ході евакуації», складену на основі поданих звітів. У ній, зокрема, за УРСР наведено число 17873 особи. Із них звільнено 4568, розстріляно у в'язницях 8789, загинули на етапах 555 (розстріляні, убиті конвоем, померлі), втекли 155, звільнені нападниками («бандами») 270, залишилися у в'язницях 3536²¹.

Ознайомлення з багатьма подібними документами, оприлюдненими лише в 1990-ті рр., дає уявлення про масштаби і виконавців злочину. Слід зауважити, що розстріли відбувались і після складення цих звітів. В'язні, про яких у звітах ідеться як про залишених у тюрмах, пізніше також були розстріляні. В останні дні перед утечею тюремників розстріли проводили вже без жодних списків, іноді просто в камерах. Очевидно, що справжньої кількості замордованих та імен усіх загиблих не довідаємося вже ніколи. Так, немає списків жертв Перемиської в'язниці. Їх гнали двома пішими етапами на Схід. Один з етапів був оточений німецькими військами і більшість в'язнів розбіглися. Другий, згідно зі свідченнями – близько 200 осіб, був знищений біля Старого Самбора – конвоїри живими поскидали в'язнів до соляних шахт Саліни. Встановлено лише 5 імен.

Усі списки, які не були втрачені під час відступу «червоних», роками зберігались у центральних архівах КГБ під грифом «цілком таємно». Після війни, коли архіви НКВД повернули з евакуації до України (Львівський – з Воркути), справи політв'язнів, не засуджених до червня 1941 р., в обласних УНКВД стали переглядати. Не знаючи, хто з них був знищений у червні 1941, слідчі органи вели тривале листування з центральними установами ГУЛАГу, намагаючись одержати відомості про цих людей. Урешті, через неспроможність відшукати більшість в'язнів, справи закривали. На запити родин щодо їхньої долі давали відповідь: «Даних в архівах немає». Лише 1991 р. списки були розіслані по областях, і зазначені в них особи, розстріляні без суду, були реабілітовані, згідно з «Законом про реабілітацію». Відтоді у документах стали писати «Розстріляний у зв'язку з воєнними діями». Проте більшість імен так і залишилися невідомими. У перші

²¹ *Справка о количестве заключённых выбывших в ходе эвакуации // Західноукраїнська трагедія 1941 / Упор. О. Романів, І. Федущак. — Львів — Нью Йорк, 2002. — С. 387.*

роки незалежності було частково оприлюднено списки розстріляних у в'язницях Львівської та Тернопільської областей, решта ж надалі зберігаються у таємниці й доступні лише вузькому колу відомчих дослідників.

Наведені документи стосуються стаціонарних обласних в'язниць. У Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській областях їх було по чотири. Але існували також відомчі в'язниці, наприклад залізничні, військові. Крім того, у кожному районному центрі (а тоді їх було вдвічі більше, ніж зараз) при райвідділах НКВД, у пристосованих під катівні підвалах, пивницях, стайнях, утримували по кілька десятків в'язнів, яких не встигали етапувати до обласних в'язниць. Одержавши відповідні вказівки щодо евакуації, енкаведисти живих не залишали.

Багаторічні дослідження різних джерел, як-то архівних документів, повідомлень у пресі того періоду, свідчень очевидців та родин загиблих, зібраних істориками, краєзнавцями та громадськими організаціями, дали можливість встановити загальне число

*Тіла замордованих, розкладені для упізнання на подвір'ї в'язниці № 1
(по вул. Лонцького), м. Львів. Червень 1941 р*

жертв в'язничного терору, розгорненого під час відступу більшовиків із Західної України, – близько 22 тис. осіб, із них близько 5 тис. – на Львівщині, понад 3 тис. – на Тернопільщині. Серед убитих у Львівській (разом з Дрогобицькою) області на сьогодні вдалося встановити імена лише понад 2500 осіб.

Львівське товариство «Пошук» на основі різних згаданих вище джерел склало іменний мартиролог замордованих, який і надалі поповнюється. Результати досліджень «Пошуку» опубліковані у книзі «Західноукраїнська трагедія 1941».

Події того часу розкривають безпрецедентний за жорстокістю та цинізмом масовий терор, який мав світовий резонанс і був яскраво відображений у тодішній західноукраїнській та європейській пресі. Після відступу «червоних» мешканці великих і малих міст кидалися до покинутих в'язниць, розбивали двері камер, сподіваючись звільнити ув'язнених. На жаль, живих знаходили рідко. Повсюдно люди натрапляли на свіжо закопані ями, замуrowані підвали, а також на гори мертвих понівечених тіл, залишених на території в'язниць. Знищення в'язнів супроводжувалося нечуваними тортурами. Про це свідчать численні очевидці тих кривавих злочинів. Ось деякі свідчення, що їх збирано товариство «Пошук» у роки Незалежності.

СПОГАДИ ІВАНА КІНДРАТА

Народився 1923 р., доктор медицини, Рочестер, США.

«У червні 1941 р. я жив у студентському гуртожитку по вул. Скарбківській 10 у Львові. 29 червня наблизилися війська Вермахту, у місті була паніка й безлад. Залишалися війська окремого призначення НКВД. Знайомий, що мешкав навпроти в'язниці по вул. Лонцького, розповів, що в ніч з 28 червня чув звідти глухі постріли і божевільні крики. Ми, 4 студенти, вирушили на розвідку. Замуrowану тепер і закриту тоді тюремну браму підірвали в'язкою гранат. Перед входом на подвір'я побачили 8 мертвих чоловіків і жінок, біля муру – ще дві жінки, ще живі, але скривавлені і непритомні. Надалі вияснилося, що це були не в'язні, а наймані робітники, яких знищили останніми, як свідків кривавого злочину. Обидві жінки скоро померли. Убиті вони всі 10 були уколами багнетів, дехто мав по кільканадцять ран у грудях і животах.

З подвір'я двері вели до великого приміщення, з горою трупів аж під стелю. Нижні були ще теплі. Вік жертв – між 15 і 60 роками, але переважна більшість 20–35 років. Лежали у різних позах, з відкритими очима і з масками жаху на обличчях. Між ними чимало

жінок. На лівій стіні було розп'ято трьох чоловіків, ледь покритих одягом з плеч, з відтятими статевими членами. Під ними на підлозі, у напівсидячих похилених позах – дві монашки, з тими органами в роті. Виявлені нами жертви енкаведистського садизму були вбиті пострілами в рот або в потилицю. Але ще більше було заколотих багнетами в живіт. Одні – голі чи майже голі, інші – в порядному вуличному одязі. Один був у краватці, напевно, щойно арештований.

З центрального приміщення, затопленого калюжами крові, вели два коридори. Я подався направо, в надії відшукати живих. Перша камера: на вбитому в стіну гаку повішений на шнурі чоловік у військових штанах і чоботах. Його ріст вищий за той гак. На стіні вишкрябаний напис: “Да здравствует свободная Россия”. Жертва – майор радянської авіації. До однієї з наступних камер тяжко було підступитися. По той бік дверей – кільканадцять тіл, притулених обличчями до щілини дверей. Догоряли залишки отруйного газу – запах тухлих яєць. У наступній камері – дві дуже молоді і навіть по смерті вродливі жінки, задушені, із шнурами на шиї. Поруч двоє немовлят із розтросченими черепами. На одвірку – свіжі плями розлитого мозку. Ще один вияв звірства – повідтинані пальці, знята пасами шкіра на спинах. Накручували шкіру на патик поступово, з дня у день. Закінчували один пас – починали другий. Ретельно надрізали скальпелем, стерилізуючи попередні місця, щоб катований не помер передчасно. Слідчим НКВД потрібні були зізнання “ворогів народу” для легальної ліквідації, на догоду вищим органам.

Коридор безконечно довгий, кімнат так багато. Потрапляю у більше приміщення, із столом посередині. На столі прив'язаний оголений чоловік з неймовірно скорченим обличчям. Тіло вкрите скляним ковпаком. На животі – рани з дивними дірами. Нараз з дір вилазять один за одним кілька щурів. Це – один з багатьох видів тортур енкаведистів. Під ковпак до живого в'язня запускали голодних щурів. Все. Сили мене покинули. Здається, втратив за цю годину 12 літ життя. Напівпритомний від жаху, вибіг із в'язниці. Ніхто з нас так і не натрапив на живих.

У розбитій крамниці беру фотоапарат і вертаюся фотографувати гору трупів, розп'ятих священика і монашку у головному приміщенні. До камер уже несила вертатися.

За тиждень мої фотокартки з'явилися у «Краківських Вістях», та не всі, деякі були визнані нецензурними. Такі дикі злочини показувати не ризикнули. Пізніше, в 1943 році, я закопав ці фотографії на горі коло рідної хати».

СПОГАДИ БОГДАНА КАЗАНІВСЬКОГО

«Я називаюся Богдан Казанівський, народжений 3 лютого 1916 р. в селі Нивиці Радехівського району Львівської області. Найкращий молодий вік пересидів у польській в'язниці, а опісля, з приходом у вересні 1939 р. большевиків на західні українські землі, був зланий органами НКВД у підпіллі Організації Українських Націоналістів у січні 1940 р.

Енкаведисти наперед запроторили мене до тюрми на Замарстинів, опісля перевезено до тюрми на Лонцького з метою там мене зламати фізично і духовно. Слідчі приміювали до мене різні фізичні і психічні тортури, а все-таки не вдалося їм мене зламати. Сказали: “Ми тебе будемо тримати 10 років, не дамо тобі жити ані вмерти, будемо з тебе тягнути кишку за кишкою, ми не польська поліція, де ти до нічого не признався, ти нам скажеш все, що знаєш, і то, чого не знаєш”. Це мене не настрашило, навпаки, потішило. Я сподівався, що мене не розстріляють, а до 10 років всяке може статися.

*Ексгумація жертв НКВС 1941 р. на подвір'ї в'язниці № 2
(Замарстинівської), м. Львів. 1991 р.*

У травні 1941 р. з поединки на Лонцького мене перевезли до Бригідок, кинули до камери, де було коло 90 в'язнів. Не було ні ліжок, ні стола, ані лавки, що було за польської окупації. Був лише один предмет в камері, званий “парашою”, а за Польщі називали “кібель”. Оце вся камерна обстановка. А народу так тісно, що годі було перейти до смердючої “параши”. Тяжке повітря, нема чим дихати. До сну лежали як оселедці в бочці. Я, як “рецидивіст” з польських тюрем, скоро зорієнтувався про умови в камері і її соціальний стан. Не було так званого старости камери, і я з часом сам старався навести в камері хоч який порядок, утримати сяку-такую чистоту. Все це робилося за мовчазною згодою в'язнів. У камері злодіїв і бандитів не було, тож конфліктів теж не було. Малий відсоток пригнобленої інтелігенції, а решта – студентська і селянська молодь. В камері застав о. Дмитра Коверка, і з ним я заприятелював. Запровадили спільну ранішню і вечірню молитву, гутірки на теми історії України, переповідання змісту повістей. В неділі ми тихцем відправляли Служби Божі. Отець Коверко дуже журився заарештованою донькою Даркою, яка ніколи не сходила з його пам'яті. Вікно в камері було високо, щоб заглянути на подвір'я, треба було комусь ставати на плечі. Я не раз крадькома заглядав, у тому часі треба було комусь стати коло дверей, щоб заслонити “візитирку”. З правого боку було крило тюремного блоку і головна брама, під нашим вікном – подвір'я, а зліва стояла тюремна каплиця розміром малої церквочки. На це подвір'ячко не раз виводили дівчат, було чути голоси, як гомоніли. При такій okazji о. Дмитро все згадував – може там є його Дарця. Я просив описати, як виглядає Дарця. Отець сказав: “Брунетка з овальним лицем”. І коли на подвір'ї було чути жіночі голоси, я рішився пошукати Дарцю. Мене піднесли до вікна, і я відразу побачив скраю від гурту дві молоденькі брунетки, одна з овальним лицем. Я крикнув: “Дарцю, тут тато!”. Я вспів ще побачити, як дві дівчини звернули погляди на вікно. В другій брунетки я побачив чудові відкриті очі. Ми піднесли до вікна отця, який дивився, махав рукою і щось потихеньку промовляв. Це тривало хвилинку, отець ніби був щасливий, але отирав сльози.

У неділю 22 червня 1941 р., щойно на світ благословилося, як у місті почали розриватися бомби, аж мури дрижали. Всі зірвалися на ноги і як на команду крикнули: “Війна!” Для нас усміхнулася воля. Та наші сподівання були помилкові. Вже після полудня енкаведисти почали викликати по кількох в'язнів з камери, провадили сходами в долину і з подвір'я – до підвалу. Чути було приглушені поодинокі стріли. Я зрозумів, що це розстрілюють в'язнів в підвалі

тюрми. Викликали в'язнів удень і вночі, безперервно. Тіснота на камері починала зменшуватися. Але вночі, з понеділка на вівторок, у коридорі стихлилося. Ніхто не ходив. На подвір'ї почулися жіночі голоси. Виглядало, що енкаведисти опустили тюрму. Зчинився рух, в'язні пробували розбивати двері, і наша камера теж почала пробувати силою натиску висадити двері. Хтось зірвав верхняк залізної печі, і ним вдаряли щосили в двері, але дарма. На нашому відділі вже в'язні почали бігати по коридорі. Але залізна ґрата на сходову клітку робила неможливим розбити замок. А все-таки на подвір'я вже вийшли деякі в'язні. Мене підтримували до вікна, вже почало сіріти, а в'язні на подвір'ї чомусь крутилися, не тягнулися до вихідної брами.

Вже зробився день, коли зі сторони брами з'явилися енкаведисти і автоматами почали заганяти в'язнів до середини тюрми. На подвір'ї падали вбиті і ранені. Зайшли і в наш коридор. З розбитої камери розселявали до вцілілих. У нашій камері стан дійшов до 106 осіб. Енкаведистський млин ліквідації в'язнів почав діяти повною парою. Люди по черзі підходили до о. Дмитра сповідатися. Отець запевняв, що сповідь важна, і давав розгрішення. Нарешті в середу і отця Д. Коверка забрали з камери. Виходячи, отець нас усіх благословив. Я так хотів жити. Але надія була дуже мала. В четвер і мене викликали, а я поспішив сказати, що такого в камері нема. В'язнів у камері все убувало, стало просторо. В п'ятницю мене знову викликали, і я знову сказав, що такого вчора забрали, а той самий поляк, що все стояв коло дверей, потвердив, що такий "ушол". Енкаведист щось на папці зазначив і передав другому до рук. Я подумав, що мене, можливо, зчеркнули зі живих.

У суботу, 28 червня, раненько нас уже в камері всього 12 осіб. Зморені, без їжі і води майже тиждень, сухо в устах, не можна повернути язиком. Я дивився на друзів недолі, які сиділи під стіною, чомусь пригадав 12 апостолів і подумав, чи є між нами Юда. Відкрилися двері: "Давай все вихади". Тепер вже скінчилося, подумав. Ми звернули направо до сходів, а нас завернули в противний бік, де була вмивалка. Прийшла думка: як будуть стріляти, треба скоро падати на землю і вдавати трупа. Але не стріляли. Ми минали камери, всі відкриті, порожні, дійшли до останньої в коридорі, відкрили камеру, ми зайшли і двері закрилися. Було всіх коло 60 осіб. Двері знову відкрилися, і почали викликати вже не за прізвищами, а на палець: "давай вихади". Отже, кінець вже неминучий. Забрали, здається, коло 8 осіб, десь попровадили, а в тому часі почали літати над містом дуже низенько літаки.

Почалася гарматна стрілянина, снаряди зі свистом перелітали в напрямі Винників і там розривалися. енкаведисти в коридор більше не поверталися.

Може, через півгодини у наш коридор прибігли люди зі світу і почали розбивати двері. “Втікайте скоро, як можете, укривайтеся, бо небезпека ще не минула”. Богдана Безкоровайного ми винесли ослабленого. На подвір’ї мене трималися коло 20 осіб, які не знали Львова. Безкоровайного ми несли, переходячи через подвір’я від вул. Бика, там була свіжо зрушена земля, і було видно долоню руки, то значить зариті трупи.

Прямуючи Єзуїтським городом, Безкоровайного залишили в камениці під опіку якоїсь родини, а решта зайшли під браму св. Юра з надією помолитися. Доцана брама була закрита. Ми стукали, хтось запитав, чого потребуємо, хто ми. Я оповів правду, але людина за брами сказала зачекати і відійшла. Прийшов хтось інший, пізнати по голосі. Почав нас перевіряти, питав чи я знаю когось з Юра. Я сказав, що знаю о. Кладочного. “Звідки?” – кажу, що він був нашим капеляном у польській тюрмі. А кого я знаю з провідних членів ОУН? Я завагався з відповіддю, а під ногами горить, кажу: Івана Климова. “А яке його псевдо?” Це вже виглядало, що допитує СБ ОУН. І тут я вирішив сказати правду: “Мармаш Куліба”, – і на тому закінчився допит. “Зачекайте”, – і людина відійшла. По хвилинах відкрилася брама і монах запросив зайти. Пояснював, що боялися провокації НКВД, який у вівторок шукав ніби за в’язнями, і сказали, що прийдуть ще раз. Як когось застануть не проголошеного, то всіх розстріляють, включно зі стариком, тобто з митрополитом Шептицьким. Запровадив нас монах в підземелля, там вже були якісь родини з дітьми, видно крилися перед бомбардуванням. Прийшли сестри монахині, жаліли нас, „Але ви бідні!” – казали. Принесли по булочці і чай. Я вкусив, а пожувати і ликнути ніяк не міг. Хтось порадив спершу попивати чай, і це допомогло. Прийшов о. Костельник, запитував, чи не стрічали в тюрмі його сина. Хтось сказав, що чув про таке прізвище, але що з ним сталося – не знає.

Отак з кількох тисяч в’язнів у Бригідках вийшли живими не більше 60, і ми між ними. За дозволом святця Митрополита Андрея Шептицького, нас схоронили перед небезпекою. Там ми побули до приходу німців.

30 червня було проголошено відновлення української державності».

СВІДЧЕННЯ РОМАНА ІВАНИЦЬКОГО

Колишній в'язень Самбірської тюрми, селянин с. Кульчиці Самбірського району Львівської області.

«27.VI.41 р. – пам'ятний день для в'язнів Самбірської тюрми. Ми, по неспокійних ночах від часу вибуху війни, пробудились дуже рано. Нікому не хотілось спати, а все якісь недобрі передчуття мучили нас. Сонце, як завжди, засипало землю своїм гарячим промінням, заглянуло й до нашої камери, відбиваючи залізні ґрати вікна на протилежній стіні. Ми передали через “мікрофон” привіт нашим друзям з 21 камери і чекали сніданку. Нас було 14. Одні ходили по камері, інші сиділи, схиливши зажурену голову. Нараз чуємо дикий крик енкаведиста, якого ми називали “божевільним”: “Всі так, як стоять, – виходити на прогулянку”. Ми вийшли з камери і поплентались на подвір'я. Всіх було приблизно 200 осіб. Подвір'я оточене зі всіх сторін високим муром з “дижуркою”, в якій стояв енкаведист з крісом.

Червоні кати з наганями в руках бігали то тут то там, кричали і видавали накази. Чуємо наказ: “Відвернутись спиною до вікон

Льох-катівня УНКВС у м. Бурштині Івано-Франківської обл.

тюрми, стати один біля другого і приклякнути на одно коліно! Хто оглянеться назад, – тому смерть!”

Мороз пройшов по тілі а в голові майнула страшна думка: “А може нас хочуть розстріляти?” Такі думки з’явилися і в інших в’язнів і миттю оббігли всіх. Нараз застукотіли кулемети, а з їх гуком понісся стогін і зойк умираючих і ранених. Я сидів в останньому ряді. Ціле моє життя від дитинства блискавкою промайнуло в голові. Чую наказ: “Перестати стрілять!” – падає ще кілька пострілів і замовкає кулемет. Стогін і зойк продовжуються, а незабаром на привіт їм летить ще кілька гранат, які з гуком розривають тіла ранених. Скрізь кров просякла землю. Мій друг О. Березний встає ранений в живіт, а за ним повзуть ранені в ноги, без рук, ховаються під сходи, щоб врятувати рештки свого життя. Головні двері тюрми відчинені, на “дижурці” великий безлад: папки, пера, папір, телефон безладно розкинені по підлозі. Вибігаю на сходи і кричу: “Друзі, ми вільні! Кати повтікали!”

Почалась біганина і метушня: люди сміялися з радости, плакали, бігали по коридорі, ховалися у канали, перелізали через мур, під яким наші товариші гинули від куль енкаведистів. Вибігаю на партер, де містилась камера жінок, з котрими я часто говорив через “мікрофон”. Вибиваю віконце в дверях і бачу, – перелякані дівчата сидять одна біля однієї і моляться. “Вибивайте двері!” – кричу через віконце – “Ви вільні!” Звідси біжу до камери, де сиділа Ольга Білас з Трускавця, Маруся Мацюрак і Вельгуш з Дрогобича, Катруся Мисишин з Гаїв Вижніх та інші. Двері відчиняються з гуком, і з радости Ольга падає мені в обійми. Замки дверей летять під ударами в’язнів. Звідки взялася така величезна сила у цих катованих людей, – годі сказати. Не тривало більше, як півгодини, а з тюрми вийшло кілька сотен людей. Зі своїми подругами Марусею Гук з Гаїв Вижніх, Стефою Чайківською з Кульчиць, Марусею Фірман з Ліска та іншими виходжу на вулиці Самбора. У місті ще багато большевицького війська. Недалеко стояв енкаведист, який оторопів, побачивши таку велику кількість людей, і “відважний” лицар сховався в найближчому домі. В Кульчицях у сіні переховувались ми до неділі, до приходу німецької армії. 30 червня зі сльозами в очах прощались ми зі своїми друзями з тюрми, які впали за велику Ідею».

СПОГАДИ МИХАЙЛА МІРУСА

Народився 1929 р., мешканець м. Чорткова Тернопільської області.

«Почувши, що німці, які вступили до міста, відчинили в'язницю, я, як і інші мешканці Чорткова, вирушив туди. Побачене вкарбувалося в пам'ять страшною картиною на все життя.

Вздовж мурів простягалися акуратно скопані газони-клумби із свіжонасадженими квітами. На просторому подвір'ї було пусто. Неприємне враження справляли два стовпи біля невеликого будиночка, подібні до шибениць. Чоловік і жінка, обоє мертві, були притулені до стіни і підперті кілками, щоб не впали. У нього дітородний орган перетягнутий колючим дротом, у неї також жмут дроту в статевому органі.

Камера в кінці коридору мала ще одні двері зліва. Те інше приміщення було засипане ґрунтом та уламками цементного покриття, здертого у попередньому. На весь обсяг першого була викопана яма, завалена трупами. Згори їх присипано тонким шаром

Дослідження масового поховання у м. Володимирі-Волинському. 1997 р

землі, видно, що роботу не встигли закінчити. Згори лежали ще двоє, напевно, виконавці тої роботи. Там були і лопати. Чоловік був у сорочці в клітинку, здається, голубу, юнак чи хлопчик також був у сорочці. Обличчя чоловіка було наче спалене чи ошпарене, аж почорніле. Посередині знаходився металевий бак, від якого відходили труби завтовшки як рука або товщі. Тими трубами поступала пара і виїдала плоть. Під очима задушених паром – мішечки. Вух не було, геть повідпадали, і носи також».

СПОГАДИ ЮЛІАНА ПАВЛІВА

Народився в с. Нараїв Бережанського району Тернопільської області 1930 р.

«Навесні 1941 року у селі Нараїв, як і в інших місцевостях, були масово арештовані представники місцевої інтелігенції, серед них і моя тітка Іванна, сільська вчителька. У червні 1941 року з 19 арештованих з нашого села отримали вироки четверо, з них 3 – до страти. Утримували в'язнів у Бережанах.

З початком війни село чекало повернення політв'язнів. Замість того пішли чутки про страшні мордування у в'язницях. У перших числах липня родини подалися до Бережанської в'язниці на розшуки близьких. Задля безпеки жінки взяли і нас, підлітків 10–12 років. Там ми застали гори понівечених трупів у підвалах. Залиті кров'ю камери і коридори. Кривава стежка вела на подвір'я. Там вже лежали рядами винесені тіла, з обрізаними вухами, носами, зчорнілими обличчями. Липневої спеки стояв страшний сморід. Лунали голосіння, крики розпачу, прокляття.

Тітку Іванну ми знайшли на березі ріки Золота Липа, біля замку, який НКВД використовував як катівню. Поруч були ще двоє чоловіків, хтось вже прикрив ковдрою їх голі понівечені тіла. Усе тіло тітки від ніг до плечей було вкрите глибокими подряпинами. Обличчя зчорніле. Вийняли з рота ганчірку – язик вирвано. Вище зап'ястя – наскрізні рани від ножа, живіт розрізаний від низу до грудей, у статевий орган забита пляшка. Ще двоє дівчат із Нараєва були замордовані у подібний спосіб. Інші тіла мали не менш страшні сліди знущань: вибрані очі, відрізані статеві органи, обрубані пальці, потрощені голови.

Місцеві мешканці розповіли, що впродовж тижня навколо в'язниці ревіли двигуни тракторів, які не могли повністю заглушити крики катованих.

Розшукували своїх рідних в основному по одязі. Довго ще виловлювали тіла і з ріки Золота Липа, куди їх поскидали енкаведисти. Кільканадцять кілометрів плвли вони у кривавій воді аж до греблі в селі Саранчуки, де страшні понівечені трупи виловлювали і хоронили селяни. Неопізнаних хоронили у спільних могилах. Багато замордованих поховано у інших навколишніх селах.

Нараївці знайшли і поховали 12 закатованих односельців. Тіла ще трьох, засуджених до страти, відшукали пізніше, восени, у закиданій камінням ямі біля Бережанського лісу. У одного з них, Павліва Т. Г., були обрубані ноги. Чотирьох так і не знайшли. 15 із 19 замордованих політв'язнів села були віком до 23 років».

СВІДЧЕННЯ ІВАНА ЧАПЛИ

Селянин с. Нагуєвичі Дрогобицького району Львівської області.

«У 1939 році Червону армію ми зустрічали урочисто. Я добре пам'ятаю ті дні. Потім почали організовувати колгоспи. Люди не хотіли записуватися, то їх били, замикали в пивницях. У Нагуєвичах, звідки я родом, мали вивозити на Сибір чимало сімей, але племінник Івана Франка Микола оборонив. Я працював сільським ковалем і не сподівався жодного лиха, хоча свідомо підтримував діючу в селі ОУН.

По обіді 22 червня 1941 року в Нагуєвичі приїхала група енкаведистів з Підбузького УНКВД (тоді там був райцентр). Зразу забрали колишнього директора сільської семирічної школи Корнеля Камінського, який був на емеритурі (пенсії). Був заарештований голова товариства “Рідна школа” селянин Іван Добрянський, секретар сільради Степан Дум'як, директор школи Михайло Дрогобицький, працівник Підбузького райвиконкому Хруник. Потрапив туди і я. Усіх нас завезли у Підбуж. Там уже сиділи арештовані Андрій Юринець – директор Підбузької школи, крамар Ілько Опацький, його брат – швець, кілька інших працівників з Підбужа, і ще багато мешканців навколишніх сіл.

Дня 26 червня о 10 годині вечора червоний прокурор Строков, 11 міліціантів та 3 невідомі особи викликали з тюрми Підбузького УНКВД 20 в'язнів і повезли вантажівкою у напрямі Дрогобича. Червоні кати обманювали нас, що пускають на волю, однак це було очевидною брехнею. По дорозі один з конвоїрів, який називав себе начальником НКВД, говорив, що в'язні йдуть на роботу. За кілометр перед Нагуєвичами, в урочищі “Остислав'я” машина зупинилася. Червоні кати наказали нам висідати, бо машина перевантажена і не зможе виїхати на гору. Гора була ще далеко. Нас огорнув

смертельний жаж, ми здогадалися, що наближається наша остання година, що нас тут розстріляють.

Нам наказали статив два ряди по десять осіб і триматися за руки. Напроти нас на дорозі півколом стали міліціанти з револьверами в руках. На поданий рукою знак прокурора всі почали стріляти. Полилася кров невинних жертв. Убиті й поранені падали одні на других. Трава почервоніла від людської крові, чути було зойки і стогін умираючих. Кати добивали людей чоботами, лопатами, ломами, від яких череп тріскав на голові. Так було замордовано 16 людей. Смерть їх була жаклива. Трупн лежали у рові. Завдяки безладній стрілянині і темряві та поспіхові міліціантів, які поспішали по наступну партію арештованих, нам чотирьом удалося лишитися живими. Поранені, допомагаючи один одному, ми поповзли подалі в ліс і так урятувалися.

Не знаю, як про це довідався прокурор Строков, бо вже 27.06 приїжджав у Нагуєвичі шукати за мною, та мене, пораненого, добре

*Одна з масових могил жертв НКВД 1941 р. на Личаківському кладовищі,
м. Львів.*

переховали родичі. Напевно, кати боялися лишати живого свідка, але приховати злочинів не змогли.

Коли більшовики потікали перед німецьким військом, люди пішли в “Остислав’я” і знайшли там, вивезли помордовані тіла. У Корнеля Камінського було порізане усе тіло. Степан Дум’як мав розрубаний живіт. Іванові Добрянському розрубали груди, вирізали серце, а діру заткали травою. Отакими нелюдами були наші “визволителі”. За що мордували вони безвинних мирних людей? Однак ніхто не може знищити живе слово і дух волелюбного народу».

Меморіальна дошка на стіні колишнього УНКВД у м. Перемишлянах Львівської обл.

СВІДЧЕННЯ РОЖІЯ МИРОСЛАВА

Селянин с. Романів Перемишлянського району Львівської області.

«Був червень 1941 р. До камери приводили все нових арештантів із сіл Бібереччини. При брамі стояв якийсь наш міліціонер. Десь під вечір, коло шостої години, той міліціонер сказав нам: “Хлопці, ті всі чорти кудись поїхали знову!” А ми йому говоримо: “То відімкни нам двері і випусти!” Він відповів, що не має ключів, бо їх забрали з собою енкаведисти. “Можу вам подати хіба якусь штабу, рятуйтеся!” Ми вже хотіли брати лавку в нашій камері і виломлювати ґрати та втікати через вікно. З нами сидів арештований адвокат з Бібрки Кульчицький. Він говорив: “Люди добрі, то так не можна. Ану ж це

Жертви НКВД, ексгумовані в Дем'яновому Лазі, м. Івано-Франківськ. 1990 р.

підступ з їх боку й вони повернуться ще заки ми повтікаємо. А тоді буде гірше. Коли ми тут спокійно будемо сидіти, то вони, як вернутися, переконаються, що ми не винні. А як будемо пробувати тікати, то тоді впевняться, що ми мали нечисту совість. Нас, певно, забрали, як закладників, а таких ніхто не мав права стріляти. Тож без суду навіть большевики не мають права карати – я якийсь адвокат і знав їх кодекс!” (Яка наївність чесної, ні в чому не винної людини.) Так ми чекали. Енкаведисти повернулися через дві години. Потім хтось розповідав, що вони їздили в ліси під Бібркою ловити парашутистів. Повернувшись, вони викликали арештованих поодинці з камер і водили їх до пивниці розстрілювати. Був уже вечір. Ми всі припинили до дверей і слухали, кого викликають. Так повели тоді Королика, – він дуже плакав, як його вели. Найбільше просився Микола Дучій. “Товариші, та я ваш бідняк, я маю жінку, дитину, змилюйтеся, не вбивайте мене!” Ті лиш сміялися, а один сказав: “Нічево, ето точно, как зуб вирвать: болит – раз и по всьом!” Потім чути було з пивниці лиш постріли. Після кількох ексекцій трійка енкаведистів ішла на “дизурку”, правдо-

подібно пити горілку, бо, як прийшли по мене, то від них заносило горілкою. Своєї смерті я був певний, як мене викликали. Двоє взяли мене під пахви, а третій з револьвером йшов позаду. Завели мене до пивниці. Уже за порогом темної пивниці ті два, що вели мене під пахви, пустили, і в тій хвилині поклав на моє плече руку задній. В секунді я якось відчув, що він підносить свою праву руку і мені здавалося, що навіть цокнув револьвер. Я на мить повернув голову, щоб побачити, що він хоче робити. Пролунав постріл! І, як нині пам'ятаю, що я впав на якісь теплі людські тіла і втратив свідомість. Як довго я лежав непритомний, я не знав. Потім серед темряви я якось прочунав. Мені здалося, що я хіба на другому світі, бо пригадав, що мене розстрілювали. Перше враження було, що мені дуже стерпли ноги і одна рука. Дуже боліли, аж пекли вони. В роті було повно солоної теплої крові. На мені лежало щось дуже важке. Цей тягар я помалу зсунув із себе. То був труп розстріляного біберецького адвоката Кульчицького, що нас під вечір переконував не втікати, бо він знав большевицькі кодекси. Я мав прострілені обидві щоки і лежав на трупах. Хтось у цій купі трупів ще харчав. Двері пивниці були напіввідхилені. Енкаведисти, напевно, робили

Меморіальний комплекс на масовому похованні в м. Жидачів Львівської обл.

*Пам'ятник жертвам більшовицького
режиму навпроти в'язниці № 1 –
на пл. М. Шашкевича, м. Львів*

горілчану передишку в себе, бо жодних кроків не було чути. На моїх ногах лежав ще хтось. Визволившись з-під трупів, я на пальцях, уважно наслуховаючи, вийшов коридором аж на подвір'я. Двері туди були відчинені. Я вмиг видряпався біля сусіднього стовпа на паркан, незважаючи на те, що руки собі подер до колючого дроту. Відразу перескочив на другий бік. Недалеко починалося кукурудзяне поле. Околицю я знав ще з польських часів. Тут я почув, як на подвір'ї тюрми піднявся крик: "Стої! Стої!" І чути було постріли. Але я вже був вільний».

Важко читати ці жахливі спогади. Важко зрозуміти природу нелю-

дів-катів, які безкарно позбавляли життя громадян власної держави й мордували невинних жертв.

Вступаючи на окуповані території, німецька адміністрація з пропагандистських міркувань не перешкоджала населенню відвідувати місця мордування, шукати близьких і хоронити впізнані тіла. У великих містах їх були лише одиниці. Решту – невпізнаних – урочисто ховали за участю громадськості на кладовищах у спільних могилах. У Львові через спеку тоді хоронили переважно тіла, покинуті на подвір'ях і в приміщеннях в'язниць, було відкрито всього кілька свіжо засипаних ям. У перші дні липня 1941 р. кілька сотень тіл із Бригідок і Замарстинівської в'язниці було поховано на 55-му полі Янівського кладовища, з в'язниці № 1 – на Личаківському кладовищі...

Навесні 1942 р. німецька адміністрація ухвалила рішення перепоховати решту останків з території міських в'язниць. Були відкриті ями, на які вказали свідки – на підвір'ях, а також, частково, – у тюремних підвалах. Останки понад 1500 осіб із трьох основних львівських в'язниць возили на 55-те поле Янівського кладовища, де й торік проводили масові поховання. Проте значна частина останків, зокрема у Замарстинівській в'язниці, так і залишились у тюремних ямах і підвалах. Замуровані підвали досі чекають дослідників.

У районних центрах родичі з навколишніх сіл розпізнали більшість загиблих. Із 36 замордованих у м. Жовкві розпізнано 23, у селищі Підбуж – 11 з 15, у м. Комарному – усі 24.

За час німецької окупації могили були впорядковані, подекуди на них було споруджено пам'ятники. У 1944 р. «другі совети» ознаменували своє повернення війною з мертвими – руйнуванням не лише іноземних, але й українських пам'ятників і могил. Але людську пам'ять і шану комуністична ідеологія не здолала. Місця пам'яті відвідували таємно, їх оберігали як могли.

У роки «перебудови» по містах і селах Галичини почалося спорудження пам'ятників борцям за волю України, яке за Незалежності набуло масового характеру.

У більшості населених пунктів громадськість насипала символічні могили-кургани, увінчані хрестами. На меморіальних дошках, поряд із списками січових стрільців та вояків УПА, викарбували імена земляків – жертв більшовицького режиму. На будівлях колишніх катівень установили меморіальні дошки.

У 1991 р. на підвір'ї Замарстинівської в'язниці, на місці пам'ятника Леніну, Львівський «Меморіал» ексгумував 68 останків, які урочисто поховано на Марсовому полі Личакова. Масові перепоховання у 1990-ті рр. проводили в Івано-Франківську (Дем'янів лаз), Дрогобичі та інших містах.

Надалі облаштовуються місця масових поховань – на них споруджують пам'ятники, подекуди й цілі меморіальні комплекси з каплицями та скульптурними композиціями. Місцева адміністрація, зазвичай, не долучається, іноді посильно допомагає, наприклад, впорядковуючи територію. Виняток становлять випадки, коли представники влади є одночасно громадськими діячами. Так, у смт. Лопатин Радехівського району на Львівщині голова селищної ради Богдан Гетьманський очолює місцевий осередок організації «Меморіал». Він ініціював та організував облаштування кількох місць пам'яті. Такі випадки не поодинокі.

Роботи з увічнення пам'яті громадські організації проводять на кошти сільських та церковних громад. Авторами пам'ятних споруд переважно є народні умільці. Якщо громада знаходить спонсорів серед земляків-бізнесменів, запрошують фахових скульпторів та архітекторів. У селах деяких районів, наприклад у Бучацькому і Тербовлянському на Тернопільщині, таких пам'ятників є понад 70. Погано лише, що ці споруди ніде не обліковують, тому іноді вже не вдається встановити ні імен їхніх авторів, ні дат відкриття, ні ініціаторів і спонсорів. Товариство «Пошук» доброчинно започаткувало програму обліку споруд на вшанування жертв більшовицького режиму в Україні. Уже оцифровано понад 300 таких об'єктів – з фотокартками та детальним описом. У міру опрацювання ці матеріали розміщують на Інтернет-сторінці товариства.

На жаль, робота щодо облаштування місць пам'яті, не підтримана державою, ведеться безсистемно – більшість із них досі гідно не впорядковані.

В Україні на громадських засадах видають багато книжок з історії великих і малих населених пунктів. У кожній з них знаходять місце списки й біографічні довідки жертв більшовизму. Цю інформацію наводять також автори Книг пам'яті «Реабілітовані історією», чие видання започаткувала держава.

Громадськість щорічно в кінці червня вшановує на масових мітингах і панахидах жертв кривавого злочину 1941 р. Пам'ять про полеглих застерігає не допустити нового тоталітаризму й свавілля. Нехай же ця священна пам'ять послужить справі національного та духовного відродження України.